

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН У
СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка KorOs1-M20z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Злотницька Олена Дмитрівна

Керівник:
Вержиховська О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Докучина Т.О.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	6
1.1. Сутність та складові культури людських взаємин.....	6
1.2. Особливості виховання культури людських взаємин у дітей з порушеннями інтелекту.....	19
Висновки до першого розділу.....	34
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	37
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	37
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	43
Висновки до другого розділу.....	49
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ.....	51
3.1. Передумови розробки методики формування культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту.....	51
3.2. Методика формування культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту	62
Висновки до третього розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах гуманізації суспільства та системи освіти посилюється значення проблеми виховання у підростаючого покоління культури людських взаємин як регулятора поведінки, гаранта шанобливого ставлення й взаєморозуміння, терпимості та взаємоповаги. Сучасний рівень культури взаємин ставить перед кожною особистістю вимогу дотримання норм моралі, поважного ставлення до оточуючих, визнання загальнолюдської цінності.

Проблема виховання культури людських взаємин у осіб з порушеннями інтелекту пов'язана з розв'язанням завдань формування та розвитку в них умінь і навичок міжособистісної взаємодії, самостійного встановлення суспільних зв'язків, інтеграції у соціум (В. Бондар, Г. Дульнев, І. Єременко, В. Липа, Г. Мерсіянова, С. Миронова, В. Синьов, І. Татьянчикова, О. Хохліна, Д. Шульженко та ін.). Особливого значення виховання в учнів з порушеннями інтелекту культури людських взаємин набуває у старшому шкільному віці – періоді посилення ролі соціальних взаємовідношень з оточуючими.

Становлення культури людських взаємин відбувається у процесі морального виховання, корекційно-розвивальний потенціал якого в аспекті розвитку пізнавальних процесів, збагачення емоційно-чуттєвої сфери, формування моральних якостей неодноразово підкреслювали науковці (А. Белкін, М. Буфетов, О. Вержиховська, О. Гаврилов, Г. Дульнев, І. Єременко, В. Мачихіна, Т. Пороцька, Т. Саксонова, Г. Савіцька, В. Синьов, Н. Тарасенко та ін.).

Важливим засобом у вихованні культури людських взаємин як невід'ємної складової морального виховання виступає духовно-культурна спадщина людства й українська література зокрема, оскільки саме література як мистецтво слова через систему художніх образів збагачує особистість життєвим досвідом, надає можливість пізнавати сутність людей та взаємин

між ними, формує основи моральної свідомості й моральної поведінки (Ю. Бондаренко, Н. Волошина, Д. Наливайко, В. Неділько, Є. Пасічник, П. Федченко, М. Яценко та ін.).

У вихованні культури людських взаємин в учнів з порушеннями інтелекту великого значення набуває художня література, дослідженням якої займалися Л. Вавіна, В. Воронков, М. Гнезділов, І. Дмитрієва, Н. Кравець, Г. Плешканівська, Н. Тарасенко та ін. Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи магістра **«Виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає у розробленні методики корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури на уроках літературного читання та в позаурочний час.

Об'єкт дослідження: процес морального виховання старшокласників з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: методика корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури на уроках літературного читання та в позаурочний час.

Гіпотеза дослідження: система психолого-педагогічних умов розвитку та виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту сприятиме підвищенню рівня їхньої моральної вихованості.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми, вивчити стан роботи з виховання у старшокласників з порушеннями інтелекту культури людських взаємин.

2. Дослідити особливості прояву культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту.

3. Обґрунтувати та розробити методика корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури.

Методи дослідження: системний аналіз психолого-педагогічної літератури в розрізі проблеми, яка досліджувалася; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; констатувальний та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Серебрійський навчально-реабілітаційний центр Могилів-Подільського району Вінницької обласної ради, навчально-виховний комплекс: загальноосвітня школа I-III ступенів №4 - ліцей м. Могилева-Подільського Вінницької області.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретичного аналізу наукових джерел з досліджуваної проблеми, вивченню стану роботи з виховання у старшокласників з порушеннями інтелекту культури людських взаємин.

Практичне значення полягає у дослідженні особливостей прояву культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту; обґрунтуванні та розробці методики корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичне дослідження проблеми виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту дало нам змогу стверджувати наступні висновки.

Незважаючи на актуальність проблеми виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури, вона є недостатньо розробленою як у теоретичному, так і в практичному аспектах. На основі узагальнення літературних джерел з'ясовано, що культура людських взаємин є предметом розгляду широкого кола гуманітарних наук, а саме, філософії, соціології, етики, естетики, психології та педагогіки, кожна із яких розглядає різні її аспекти відповідно до предмету свого дослідження. Встановлено, що культура людських взаємин базується на моральних основах, що сприяє взаємодії людей за суб'єкт- суб'єктною моделлю, зміст якої безпосередньо впливає на спрямованість і характер потреб, цілей, інтересів особистості. Засобами регуляції взаємин між людьми в суспільстві є моральні норми.

Поняття культура людських взаємин старшокласників з порушеннями інтелекту характеризуємо як інтегральне утворення школяра, яке характеризує: свідоме засвоєння знань про морально-етичні норми, загальнолюдські моральні якості особистості, моделі поведінки, прийняті в суспільстві; здатність адекватно виражати моральні почуття, ціннісні судження щодо поведінки чи позиції інших суб'єктів взаємин; самостійне дотримання морально-етичних норм, правил, моделей поведінки у міжособистісній взаємодії. Виділено та охарактеризовано її структурні компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний.

Старшокласникам з порушеннями інтелекту притаманна своєрідність пізнавальної та емоційно-чуттєвої сфер, що визначає їхні вчинки та поведінку в цілому. Характерним для більшості дітей зазначеної категорії є відсутність потреби в налагодженні взаємин із іншими людьми, що зумовлено

особливостями розуміння моральних норм, ціннісних орієнтацій, їм притаманні недостатнє осмислення різних моральних якостей, бідність і недиференційованість оцінок, діти зазначеної категорії не в змозі самотійно встановлювати соціальні відношення та оволодівати навичками міжособистісної взаємодії.

Важливим засобом у вихованні культури людських взаємин, як невід'ємної складової моральної вихованості, виступає духовно-культурна спадщина людства й українська література зокрема. Дієвість виховного впливу літератури зумовлена і її здатністю утверджувати моральні принципи через систему художніх образів, тобто не тільки раціонально, а й емоційно-чуттєво, в результаті чого художній твір не тільки збагачує особистість життєвим досвідом і засвоєнням моральних норм, а й викликає певне емоційне ставлення до нього, сприяючи своєрідному переходу об'єктивних знань в особисті цінності.

Комплексний аналіз і систематизація психолого-педагогічних досліджень засвідчив відсутність цілісного підходу до виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури. Отже, означена проблема лишається невирішеною, оскільки не виступала предметом самотійної наукової розвідки, що зумовлює організацію подальшого дослідження.

Для досягнення поставленої мети окреслено завдання констатувального етапу дослідження: обґрунтувати та розробити методіку констатувального експерименту; визначити критерії та показники оцінки сформованості в учнів компонентів культури людських взаємин; дослідити особливості сформованості у старшокласників з порушеннями інтелекту компонентів культури людських взаємин.

Відповідно до визначеної психолого-педагогічної структури поняття культури людських взаємин старшокласників з порушеннями інтелекту констатувальний експеримент складався з трьох блоків: дослідження особливостей сформованості у старшокласників з порушеннями інтелекту

когнітивного компонента культури людських взаємин; виявлення особливостей сформованості в учнів емоційно-ціннісного компонента культури людських взаємин; дослідження особливостей сформованості в старшокласників з порушеннями інтелекту поведінково-діяльнісного компонента культури людських взаємин.

Виділено чотири рівні сформованості в старшокласників з порушеннями інтелекту культури людських взаємин: високий, достатній, середній, низький. Для більшості з них характерні середній і низький рівні сформованості культури людських взаємин. Констатовано, що старшокласники з порушеннями інтелекту мають значно нижчі показники сформованості культури людських взаємин, ніж старшокласники з типовим розвитком. Водночас, узагальнення експериментальних даних дає підстави констатувати наявність слабо вираженої позитивної динаміки в стані досліджуваного феномену, що дає підстави для розроблення методики корекційної роботи з виховання старшокласників з порушеннями інтелекту культури людських взаємин засобами української літератури з метою здійснення ефективного впливу на рівень її сформованості.

Метою формувального дослідження було обґрунтування та розроблення методики корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури на основі дотримання педагогічних умов, що реалізуються в контексті гуманізації міжособистісних взаємин учасників педагогічного процесу (учнів, педагогів, батьків), індивідуалізації й активізації навчально-виховної діяльності на уроках літературного читання та в позаурочний час.

Відповідно до поставленої мети було окреслено завдання формувального експерименту: теоретично обґрунтувати та розробити методику корекційної роботи з виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами української літератури на уроках літературного читання та в позаурочний час; організація просвітницької та консультативної роботи з педагогічним колективом і

батьками старшокласників з порушеннями інтелекту щодо змісту, форм і методів виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту засобами художньої літератури.

Методика формування культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту включала три блоки. Перший блок передбачав системну та послідовну роботу зі старшокласниками з порушеннями інтелекту, яка була спрямована на розвиток когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінково-діяльнісного компонентів культури людських взаємин на уроках літературного читання. Другий блок передбачав удосконалення професійної компетентності педагогів щодо змісту, форм і методів виховання культури людських взаємин у старшокласників з порушеннями інтелекту, зокрема засобами української літератури, на базі проведення циклу лекцій-діалогів. Поєднання в структурі лекцій-діалогів таких видів роботи, як розв'язування педагогічних задач, дискусій, обмін досвідом, рекомендування відповідної методичної літератури забезпечували єдність теоретичної та практичної підготовки педагогів. Третій блок був спрямований на підвищення загальної культури батьків, їхньої обізнаності щодо культури людських взаємин, ознайомлення з творами класичної та сучасної української літератури з метою залучення батьків до її використання в процесі сімейного виховання, удосконалення умінь і навичок розв'язання проблемних ситуацій. Серед пропонованих методів роботи з батьками в процесі комплексу лекцій-діалогів були: бесіда, дискусія, аналіз ситуацій взаємодії та ін. До змісту занять включалися приклади життєвих ситуацій, які містили чітко виражені суперечності, конфлікти, що відбуваються в людських взаєминах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В.П. Стратегія реформування освіти в Україні : рекомендації з освітньої політики. К : Освіта, 2003. 296 с.
2. Аслаева Р. Г. Формирование социально значимых качеств личности у умственно отсталых учащихся : автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1992. 16 с.
3. Барно О. М. Проблема людей з особливими потребами як гостра державна проблема. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. № 4(6). К. : Університет «Україна», 2008. С. 36-41.
4. Белкин А. С. Нравственное воспитание учащихся вспомогательной школы. М. : Просвещение, 1997. 112 с.
5. Бельська Л. Л. Моральне виховання молодших школярів засобами українського фольклору у позашкільних навчальних закладах : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання». Рівне, 2012. 188 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості. К. : Либідь, 2003. 280 с.
7. Бех І. Д. Особистісно-орієнтований підхід у вихованні. *Професійна освіта: педагогіка і психологія* : українсько-польський щорічник. Ченстохова – Київ, 2000. С.331-350.
8. Бистрова Ю. Особливості конфліктності поведінки розумово відсталих підлітків : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. псих. наук : спеціальність 19.00.08. Інститут спеціальної педагогіки АПН України. К., 2007. 20 с.
9. Білецька І. О. Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук. К., 2004. 20 с.

10. Білоусова В.О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. К. : ІЗМН, 1997. 192 с.
11. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації (підготовка вчителя до формування виховуючих відносин з учнями) : навч.-метод. посіб. К. : ІЗМН, 2006. 232 с.
12. Бондар В. І. Особистісно орієнтований підхід до впровадження оновленого змісту спеціальної освіти. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В.І. Бондар, В. В. Засенко. Вип.8. Т.1 К. : Освіта. 2006. С.3-9.
13. Бондаренко Г.І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Луганськ, 2004. 20 с.
14. Бугайко Т. Ф. Навчання і виховання засобами літератури. / за ред. Т.Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайко. К. : Школярник, 2008. 126 с.
15. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
16. Буфетов Н. М. Нравственное воспитание во вспомогательной школе / Н. М. Буфетов. – Алма-Ата : Мектеп, 1988. – 88 с.
17. Варзацька Л. Інтерактивні технології в системі особистісно-зорієнтованої освіти / за ред. Л. Кратасюк. *Дивослово*. 2006. № 4. С. 18-21.
18. Вержиховська О.М. Формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів у позакласній виховній роботі : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03. «Корекційна педагогіка». К., 2001. 189с.
19. Винославська О.В. Людські стосунки : навч. посіб./ за ред. О.В. Винославська, М.П. Малигіна. К. : «КВІЦ», 2001. 83 с.
20. Висоцька А.М. Виховання особистості школяра з особливими потребами психофізичного розвитку як суб'єкта соціалізації. *Дидактичні та*

соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : наук.-метод. зб. / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. К., 2005. Вип. 6. С. 107-109.

21. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе : пособие для учителей и студентов дефектологических факультетов пед. ин-тов / под ред. В.В. Воронкова. М. : Школа-Пресс, 1994. 416 с.

22. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. 2. / за ред. А.М. Матюшкина. М. : Педагогика, 1983. Т. 2. Эмоции и их развитие в детском возрасте. 504 с.

23. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі : навч. посібн. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 308 с.

24. Гавриш І.І. Дослідження проблеми виховання культури взаємин молодших школярів. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць / за ред. кол. Руснак І. С. (гол. ред.) та ін. Чернівці : Чернівецький у-т, 2014. Вип. 716 : Педагогіка та психологія. 208 с. С. 46-52.

25. Галузинський В.М. Педагогіка : теорія та історія : посібник для вузів / за ред. В.М. Галузинський, М.Б. Євтух . К. : Вища школа, 2005. 326 с.

26. Григор'єва І.О. Формування моральної самосвідомості у розумово відсталих підлітків як засіб профілактики та корекції їх асоціальної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.03. «Корекційна педагогіка». Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 20 с.

27. Гур В.І. Інформаційність, технологічність у навчанні та вихованні людей з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. (№ 7 (9)). К. : Університет «Україна», 2010. 675 с. С. 518 - 525.

28. Гусак Н.К. Морально-ціннісні орієнтації людей з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. № 4(6). К. : Університет «Україна», 2008. С.193–199.

29. Дідук І.А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2001. 14 с.
30. Діти з особливими потребами : поради батькам : метод. посіб. / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. К. : Науковий світ, 2004. 228с.
31. Дмитрієва І.В. Корекційна спрямованість естетичного виховання в старших класах допоміжної школи : монографія. Слов'янськ, 2008. 373 с.
32. Драчук Л.І. Морально-етичне виховання учнів в традиціях українського народу в процесі вивчення літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед наук : спец. 13.00.02 . «Теорія і методика навчання української літератури». К., 2000. 21 с.
33. Дульнев Г.В. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе : пособие для учителей. / за ред. Т.А. Власова, В.Г. Петрова. М. : Просвещение, 1981. 176 с.
34. Етика : підручник. / укл. Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко та ін. К. : Либідь, 1992. 328 с.
35. Євтух М. Б. Культура взаємин. Самопізнання : підручник. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2012. 340 с.
36. Єременко І.Г. Літературна читанка : підруч. для 7 кл. допом. шк. / укл. І.Г. Єременко, Н.П. Кравець, О.Д. Чекурда. К. : Освіта, 2000. 204 с.
37. Засенко В.В. Стан і пріоритети розвитку освіти дітей з психофізичними порушеннями *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наукових праць. № 4(6) / за ред. В.В. Засенко, А. А. Колупаєва. К. : Університет «Україна», 2008. С. 236 - 240.
38. Зверєва І.Д. Діагностика моральної вихованості школярів / укл. І.Д. Зверєва, Л.Г. Коваль, П.Д. Фролов. К. : ІСДО, 1995. 156 с.
39. Іванова Л.І. Літературознавча пропедевтика як основа повноцінного сприймання молодшими школярами художніх творів : автореф.

дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.02. Інститут педагогіки АПН України. К., 1996. 21 с.

40. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання : навчальний посібник. К. : Вища школа, 1997. 304 с.

41. Коган О. В. Особливості формування адитивної поведінки у дітей та підлітків із розумовою відсталістю. *Дефектологія*. 2005. №1 С. 21-26.

42. Кот Т.О. Формування морально-етичних суджень учнів на уроках читання в початковій школі : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук : спец. 13.00.02. теорія та методика навчання (українська мова). Херсон, 2008. 231 с.

43. Критерії моральної вихованості молодших школярів : кн. для вчителя / за ред. І.Д. Беха, С.Д. Максименка. К. : Освіта, 2002. 96 с.

44. Липа В.О. Виховні цілі в корекційній педагогіці. *Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки* :зб. наук. праць. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2005. С. 99-101.

45. Людина і світ : підручник / укл. Л.В. Губерський, А.О. Приятельчук, В.П. Андрущенко та ін. / за ред.: Л. В. Губерського. К. : Український центр духовної культури, 1999. 512 с.

46. Матющенко І. Психолого-педагогічні умови сприяння соціально-психологічній адаптації старшокласників допоміжної школи. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 19, Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. Вип. 5 С. 154-159.

47. Миронова С.П. Методика корекційної роботи при порушеннях пізнавальної діяльності : підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. 260 с.

48. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

49. Мирончук Н. М. Формування культури міжособистісних взаємин старших підлітків у позаурочній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання». К., 2007. 20 с.
50. Могильний А.П. Культура і особистість : монографія. К. : Вища школа, 2002. 303 с.
51. Неділько В.Я. Методика викладання української літератури в середній школі. К. : Вища школа, 1998. 247 с.
52. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. К. : Лыбидь, 1990. 191 с.
53. Одинченко Л. Виховання як педагогічний компонент комплексної реабілітації особистості аномальної дитини. *Дидактичні та соціально- психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі* : наук.-метод. зб. / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. К. : Науковий світ, 2004. Вип. 5. С.352-355.
54. Орієнтовний зміст виховної роботи у допоміжній школі / уклад. К. С. Волошенюк, О. М. Васишин. Івано-Франківськ : ЛІК, 2003. 128 с.
55. Петрова В.Г. Психология умственно отсталых школьников : учеб. пособие для студентов высших пед. учеб. заведений. М. : Издат. центр «Академия», 2002. 160 с.
56. Пехота О.М. Особистісно орієнтоване навчання : підготовка вчителя : монографія. Миколаїв : Вид-во «Іліон», 2007. 272 с.
57. Піонтківська Г.С. Організація і проведення позакласного читання з розумово відсталими учнями молодших класів. *Науковий вісник СНТ НПУ ім. М. П. Драгоманова, ім. Григорія Волинки*, 2016. Випуск 1. С. 137-139.
58. Савіцька Г.І. Формування морально-етичних норм поведінки в учнів допоміжних шкіл у процесі соціально-побутового орієнтування : автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.03. Інститут спеціальної педагогіки К., 2007. 22 с.

59. Синев В.Н. Коррекция интеллектуальных нарушений у учащихся вспомогательной школы : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. М., 1988. 45 с.

60. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. / укл. В.М. Синьов, М.П. Матвєєва, О.П. Хохліна. К. : Знання, 2008. 359 с.

61. Татьянаничикова І.В. Психолого-педагогічні основи соціалізації дітей з вадами інтелектуального розвитку : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора пед. наук : спеціальність 13.00.03. корекційна педагогіка. К., 2015. 45 с.

62. Шевцов А.Г. Реабілітаційна системологія як інструмент аналізу процесу комплексної реабілітації осіб з вадами здоров'я. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 19, Корекційна педагогіка та психологія : зб. наук. праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. № 1. С.63-72.